

*С.А.Лепявко
(Чернігів)*

Козацькі війни кінця XVI ст. і Черкащина

Як відомо, Черкащина займає особливе місце в історії українського козацтва. Населення придніпровських міст Києва і Черкас відіграло важливу роль у формуванні козащини як на "волості", так і на дніпровському "низу". Не випадково, у XVI-XVII ст. назва "черкаси" виступала синонімом слова козак. Тому зрозуміло, що події перших козацьких війн не могли обійти стороною цього давнього осередку українських вольностей.

Перша згадка про зв'язок Черкас і Канева з повстанцями Криштофа Косинського стосується серпня-вересня 1591 року. У цей час Косинський, який спочатку стояв на Поділлі, зайняв Білу Цер-

кву і почав встановлювати козацьку владу на Київщині. Населення Білої Церкви першим прийняло присягу козацтву. Дещо пізніше, як свідчив князь Костянтин Острозький, козацький присуд визнали Канів, Черкаси, Корсунь і Богуслав. Правда, у придніпровських містах, очевидно, склалось своєрідне двовладдя - адже міські замки залишались в руках черкаського і канівського старости Олександра Вишневецького. Але досвідчений український магнат вів себе обережно і не вступав у конфлікт з козацтвом, фактично уступивши їм Придніпров'я. Основні події руху Косинського у 1591-1592 роках розгортались далеко від Черкащини. Косинський намагався поширити сферу впливу козацтва на Волинь. Середнє Придніпров'я у цей час служило для козаків міцним і надійним тилом.

Лише після поразки від військ князів Острозьких у лютому 1593 р. козаки були змушені повернутися на Запоріжжя. Князь Олександр Вишневецький, який приймав участь у розгромі козаків, тепер уважно стежив за їхніми подальшими намірами. Він розумів, що у випадку розгортання нових дій, козаки почнуть саме з нього. Вишневецький просив у канцлера Яна Замойського на будівництво замків у Корсуні і Чигирині та утримання кількох сот чоловік війська проти козаків. Князь попереджив владі Речі Посполитої, що козацька загроза ще далеко не минула. Втім, цікаво відзначити, що при всій взаємній неприязні, особливо після битви під П'ятками, Вишневецький і запорожці і надалі, як і раніше, співробітничали у справі захисту українських земель від татар. Так, 3 березня козаки принесли князю новину, що на Київщину збирається напасти восьмитисячний татарський загін.

Уже в травні 1593 р. виявилось, що Вишневецький недаремно остерігався низочців. До Черкас з низу вибрався Косинський з чималим загоном козаків. Вишневецький так описував наступні події: "те військо неприятельське притягнувшись сюди під Черкаси з арматою, з гармат стріляли до замку і до міста і немало людей як слуг моїх, так і інших підданих Його К (оролівської) М (илості) позабіяли і вночі, як їх звичай, до замку і до міста з вогнем штурм учинити хотіли і нас усіх вигубити. Тому не хотіли ми чекати, але зійшлись з неприятелем, там же сам той зрайдця Косинський забитий і його військо немало, інші повтікали за пороги до другого війська". Про події у Черкасах у травні 1593 р. ми маємо інші свідчення, відмінні від повідомлення Вишневецького. Три польські

літописці того часу (Іоакім Бельський, Рейнольд Гейденштейн і Станіслав Лубенський) одноголосно твердили, що Косинського було вбито підступом. Козаки впевнено в'їхали до міста і зупинились у придорожній корчмі на перепочинок. У цей час на них несподівано напав люди Вишневецького і у короткій сутичці загинули Косинський і сорок чоловік його оточення. Смерть Косинського стала важким ударом для козаків, оскільки він був загальноновизнаним авторитетним ватажком.

Незважаючи на перемогу, Вишневецький був наляканий таким обертом подій... Він очікував, що ті декілька тисяч козаків, які знаходились за порогами, захочуть помститися йому. Тому він просив від уряду допомоги жолнірами і видачі королівського універсалу до української шляхти для організації відсічі козацтву. За наступні три місяці ми не маємо жодного документу про діяльність козацтва. Але, козаки, займаючись літніми промислами на Запоріжжі, не могли забути і про Вишневецького. Черкаси і Канів були для них занадто важливими стратегічними пунктами, щоб уступити їх противнику без боротьби. Невідомо, яким чином на протязі літа точилась боротьба між двома сторонами - державною владою в лиці Вишневецького і запоржцями. Можливо, що козаки постійно тероризували людей Вишневецького. Можливо, здійснили великий похід на Черкаси. Відомо лише, що запорожці перемогли. Князь був змушений не тільки піти на переговори, але і заключити у серпні 1593 р. угоду з козаками, яка означала його фактичну капітуляцію. Вишневецький визнав за козаками право вільного проходу на Запоріжжя, право на власний присуд, право на майно та ін. Невдовзі після заключення миру князь Олександр Вишневецький помирас, можливо не витримавши нервової напруги від спілкування з свавільцями. Слід відзначити, що ця історична особа теж заслуговує на добру згадку в історії України. Особливо він відзначився у справах оборони української землі від татар і колонізації Придніпров'я. Зокрема, завдяки його зусиллям почали зростати такі міста Черкащини як Корсунь і Чигирин.

Після нового підкорення Черкащини козаками, про неї знову довгий час немає ніяких згадок. У 1594-1595 роках основна увага козацтва зосереджувалась на походах проти турків і татар у Придністров'я і Молдавію. На волості козаки зайняли всю Київщину, більшу частину Поділля і Волині, південь Білорусії. Тобто, Середнє Придніпров'я знову стає далеким тилом у

діяльності козацтва. Через ці землі без всяких перепон здійснювались контакти Запоріжжя з іншими землями. Зокрема, у червні 1594 р. до козаків по Дніпру прибув посол австрійського імператора Еріх Лясота - перший офіційний представник західноєвропейської держави на Запоріжжі. На Черкащину вертались козаки для відпочинку і поповнення власних сил. Так, у серпні 1595 р., після невдалого походу на татар до Черкас повернувся козак з місцевих міщан Шаула (можливо, Матвій Шаула). Того ж літа у Корсуні стояв з військом козацький гетьман Григорій Лобода. Цей факт засвідчив універсал Лободи до козацької старшини Поділля. Гетьман вимагав привезти на свій суд міщан, які відмовлялись підлягати козацькій владі. Універсал Григорія Лободи є першою пам'яткою козацького судівництва, яка дійшла до наших часів.

Події козацьких війн знову досягнули Черкащини у березні 1596 р. Після перших боїв з поляками до Корсуня відступив Семерій Наливайко і пробув там два-три тижні. Відпочивши, Наливайко вирушив на з'єднання з іншими козацькими загонами до Білої Церкви. У травні 1596 р., після декількох битв і дрібніших сутичок, козацьке військо переправилось на лівий берег Дніпра до Переяслава. На Правобережжі, у Каневі, залишився тільки один козацький полк під командою Криштофа Кремпського. Польний гетьман Станіслав Жолкевський виправив проти нього частину своїх військ на чолі з досвідченим Кириком Ружинським і Карлом Хоткевичем. Під містом відбувся бій, у якому козаки були розбиті, а залишки полку переправились на лівий берег.

Після поразки на Солониці частина козацтва зуміла прорватися на дніпровський низ. На Запорожжі також залишилась частина низовців, які не приймали участі у бойових діях. Щоб слідкувати за ними до Черкас був направлений Ян Данилович, новий корсунський і чигиринський староста. Данилович запропонував запоржцям зустрітись для переговорів в Черкасах. Польські військові кола вважали можливим продовження контактів з козаками у справі захисту прикордоння. Цього ж прагнули і самі козаки. Невідомо, відбулись якісь переговори в Черкасах, чи ні. Однак, якась домовленість між запорожцями і властями все ж мала місце, оскільки до короля Сигізмунда III у серпні 1596 р. було відправлено козацьке посольство на чолі з Каспаром Підвисоцьким.

Як ми бачимо, події козацьких війн кінця XVI ст. тільки частково торкнулися земель нинішньої Черкащини. Тим цікавіше відзначити, що вони ще довгий час зберігали свої сліди у місцевій топоніміці. Так, наприклад XVIII ст. в околицях Корсуня були відомі "шлях Наливайка", "яр Наливайка" і "колодязь Наливайка". На жаль, невідомо, чи існують ще ці назви у наші дні. Проблема повернення історичної пам'яті нашому народу має нині особливе значення. Цьому могло б служити вшанування на Черкащині історичних постатей кінця XVI ст. - Григорія Лободи, Семерія Наливайка, Олександра Вишневецького і, насамперед, Криштофа Косинського, 400-річчя з дня загибелі якого минає у травні 1993 року.